

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA ENANTIOSEMIYALARNING AHAMIYATI VA DOLZARBLIGI

Zarifa Norqobilova,
QarDUPI o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Enantiosemiya soʻzi yunoncha “enantions” – bir-biriga qarshi sema, belgi, ishora demak. Ichki maʼnolari bir-biriga zid boʻlgan soʻzlar enantiosemiyalardir. Ayrim asarlarida hatto bir soʻz oʻz-oʻziga qarama-qarshimaʼnoda ishlatilishi aytib oʻtilgan. Enantiosemiyalarining antonimlardan farqi shundaki, ularning maʼnolari bir-biriga zid bitta soʻzdir.

Maqolada ham enantiosemiyalar mavzusi oʻzbek tilida ham, turk tilida ham alohida tadqiqot obyekti sifatida oʻrganilmagan, bundan tashqari, mavzu ikki tilda ham tadqiq qilinishi kerak boʻlgan masalalardan biri ekanligi mulohaza qilinadi.

Kalit soʻzlar: enantiosemiya, til, matn, soʻz, millat, elat.

АННОТАЦИЯ

Слово энантиосемия в переводе с греческого означает «энантионс» — сема, знак, знак. Энантиосемии – это слова, внутренние значения которых противоречат друг другу. В некоторых его работах упоминается даже употребление одного слова в противоположном смысле. Энантиосемия отличается от антонимов тем, что их значения совпадают.

В статье утверждается, что тема энантиосемии не изучалась как отдельная тема ни на узбекском, ни на турецком языке, и что это один из вопросов, который следует изучать на обоих языках.

Ключевые слова: энантиосемия, язык, текст, слово, нация, этнос

ANNOTATION

The word enantiosemeia is Greek for "enantions" - sema, sign, sign. Enantiosemeias are words whose internal meanings contradict each other. Some of his works even mention the use of one word in the opposite sense. Enantiosemeia differs from antonyms in that their meanings are the same.

The article argues that the topic of enantiosemeia has not been studied as a separate subject in either Uzbek or Turkish, and that it is one of the issues that should be studied in both languages.

Keywords: enantiosemeia, language, text, word, nation, ethnicity

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Oʻzbek tilidagi bu hodisani birinchi boʻlib prof. S.Usmonov oʻz tadqiqotlarida keltirib oʻtgan. “Antorimik soʻzlardagi maʼno zidligini aks ettiriladigan tushuncha boʻlgani uchun, u bir soʻz bilan ifodolanadimi, koʻp soʻz orqali ifodalanadimi, bundan qatʼi nazar, baribir antonym db qaralishi kerak”, deb xulosa chqaradi olim va oʻz-oʻziga qarama-qarshi maʼnoda ishlatuvchi

bunday soʻzlarni ham antonym soʻzlar qatoriga kiritadi. Enantiosemiya bitta leksema maʼnosida nutqiy muhit talabiga koʻra zidlanishning ifodalanishi. Chunonchi, ofat soʻzining maʼnosi «falokat», «balò»dir, ammo u «Ulugʻ yoʻl» romanidagi birepizodda shu maʼnoga zid ravishda «goʻzal», «maftunkor» maʼnolarini anglatgan: «Adibaxon alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik koʻzlari ustidagi ingichka qoshlari ofat ...»m. Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi. Shuningdek bu soʻz- enantiosemiya (qadimgi yunoncha enantio- - qarama-qarshi va sēmo - maʼno), soʻz ichidagi antonimiya, kontronimiya - soʻzning (yoki morfemaning) antonimik maʼnolarni ifodalash qobiliyati, yaʼni "soʻz ichidagi antoniya" deb ataladi. Enantiosemiya bir soʻzdan juda umumiy, noaniq maʼnoga ega boʻlgan, har biri asl maʼnoning qaysidir jihatini aks ettiruvchi bir soʻzdan asta-sekin oʻziga xos maʼnoga ega boʻlgan ikkita soʻz paydo boʻlganda yuzaga keladi. Bu turdagi enantiosemiya bir tilda ham, turli tillarda ham sodir boʻlishi mumkin. Shunday qilib, hind-evropa tilidagi ghosti- ("begona", "begona") lotin tilida hostis soʻzini (lotinchadan - "dushman"), rus tilida esa "mehmon" deb bergan; leksemaning asl umumiy maʼnosi "begona", yaʼni maʼlum munosabatlar (mehmondoʻstlik yoki dushmanlik) mavjud boʻlgan kishidir.

Enantiosemiya antifrazdan, soʻzning teskari maʼnoda istehzoli ishlatilishidan ham rivojlanishi mumkin. Xususan, istehzoli soʻz qoʻllanishi natijasida vujudga kelgan enantiosemiya bir qator nominal predikativlar, modal feʼllar va soʻzlarga, zarrachalarga xosdir. Masalan, "albatta" zarrachasi ham ishonchni, ham tasdiqlashni, ham ishonchsizlik, shubhani ifodalashi mumkin (men chekishni tashladim: oxirgi sigaret. – Albatta!). Hozirgi zamon nutqida qarama-qarshi maʼnoli (yaʼni salbiy va ijobiy baho bilan) ayrim soʻzlarning qoʻllanilishi ham kuzatiladi. Masalan, "monster" soʻzi "monster" maʼnosida va xuddi shu soʻz "kimdir tajribali, koʻzga tashlanadigan, hurmatli" (shou-biznes yirtqichlari) maʼnosidadir. Ushbu turdagi enantiosemiyaning kelib chiqish sohasi koʻpincha soʻzlashuv nutqi va jargondir; keyin yangi soʻz qoʻllanishi jurnalistikada tarqaladi.

Enantiosemiya nafaqat alohida soʻzlarda, balki butun ifodalarda ham rivojlanishi mumkin. Masalan, "juda zarur" ham real ehtiyojni, ham, aksincha, uning yoʻqligini anglatishi mumkin. Muallif bunday antonimlarni farqlash maqsadida turli soʻzlar orqali zid maʼno ifadolovchi antonimni esa shakldosh antonimlar, yaʼni omonimlar deb nomlaydi. Xullas, bu haqda tilshunoslarning munosabatlari turlichadir. R.A.Budagov va A.A.Reformatskiy bu kabi soʻzlarning har ikkisini ham antonimlar deb atashgan. Shveytsariyalik olim Sh.Balli ham zid maʼno qutblariga mansub soʻzlarni, yaʼni enantiosemiyalarni antonimlar deb ataydi.

L.A.Bulaxovskiy va V.I.Koduxov faqat bitta soʻz bilan ifodalanadigan zid maʼnoli bunday soʻzlarni antonimlar emas, balki enantiosemiyalar deb atagan.

S.Usmonov: "Shakldosh antonimlar tilda u qadar koʻp emas", - deydi, bunga qoʻshilish qiyin. Tilda enantiosemiyalar tez-tez uchrab turadi.

Taniqli lugʻatshunos B.Yusuf Alisher Navoiy asarlarida enantiosemiyalar" nomli maqolasida enantiosemiyalarga oid bir qator misollar keltirilgan. Misol uchun, basir soʻzini olib qaraylik. Basir soʻzi arabcha boʻlib, u eski arab tilida ham, yangi arab tildida ham "juda yaxshi koʻradigan, koʻzi oʻtkir" maʼnosida ishlatiladi. Shuningdek, u Allohning sifatlaridan biri boʻlib, "har narsani koʻrib biluvchi" deganidir.

Navoiy asarlarida mazkur soʻz bir-biriga qarshi ikki maʼnoda qoʻllanilgan. Birinchi maʼnosi jud yaxshi koʻradigan.

Qilumi ayla niyat, demakta asra dab,
 Ki, do'st fe'ling-u qavlug'ing`adur basir-u same`
 (Favoid ul kibar).

MULOHAZA VA TAKLIFLAR

Shuningdek, ba'zi lug'atlarda mazkur so'zning "o'tkir ko'zli, o'ta sezgir" kabi tsavvufiy va "xabardor", "ogoh" singari ko'chma ma'nolari qayd etilgan. Ikkinchi ma'nosi sifatida esa Navoiy asarlari bo'yicha to'plangan kartoteka fondida "ko'r", "so'qir" ma'nosi aniqlangan.

Tushtilar bir nav`ila jam`I basir,
 Yo musofirlik`bila yoxud asir.
 (Lison ut-tayr).

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, o'zbek va turk tillaridagi enantiosemiyalarga bir nechta misollar keltirdik:

O'zbek tilida "afandi" so'zi ham "qiziqchi", uddaburon, topqir odam ma'nosida, ham unga butunlay teskari bo'lgan ahmoq, ovsar ma'nolarida qo'llanishi enantiosemiyani hosil qilgan, Turk tilida shu olmoshi uzoq masofani anglatadi. O'zbek tilida esa shu olmoshi yaqin masofani bildiradi. "Biz" olmoshi esa aynan bir tomondan kamtarlik va manmanlik ma'nolarning ifodalanishi qiziq hodisadir. Bundan tashqari, katta so'zi Shahrisabz shevasida momo, Samarqand viloyatida bobo ma'nosida qo'llaniladi. Asli forscha so'z bo'lgan pesh so'zi o'zbek tilida old ma'nosida, turk tilida esa orqa ma'nolarida ishlatiladi.

Quyida ber nechta enantiosemiyalardan misollar keltiramiz.

bebaho – "narxi yo'q" va "juda yuqori narxga ega";

to'g'ridan-to'g'ri – "aynan, to'g'ridan-to'g'ri ma'noda" va "ko'chma ma'noda, ko'chma ma'noda";

chekinish - "yo'q qilish" (hamamböcegi chiqarish) va "yaratish" (yangi nav olib kelish).

bog'lash - "boshlash" va "tugatish" ("munosabatni boshlash" / "alkogol bilan boshlash");

shifo - "davolash" va "davolanish tufayli ahvol yomonroq" ("shifokorlar yarani davolagan" / "tabiblar o'limga shifo").

ehtimol - "balki" va "mutlaqo"

aylanib o'tish - "ichkariga kirmasdan yurish; yonidan o'ting" va "ichkariga kiring, barcha mumkin bo'lgan joylarni ziyorat qiling" ("Otryad qishloqni aylanib chiqdi, jang qilishni istamadi" / "otryad dushmanlarni qidirib qishloqni aylanib chiqdi").

haydash - "transport bilan A nuqtadan B nuqtaga o'tish" va "transport bilan A nuqtadan B nuqtaga o'tishda B nuqtasini o'tkazib yuboring va oldinga boring."

tingla - "tingla, eshit" va "eshitma, eshitganini unut";

view - "diqqat bilan qarang" va "e'tiborsizlik tufayli biror narsani sezmaslik".

sanksiya - "ruxsat berish" va "taqiqlash".

Xulosa qilib aytganda, enantiosemiyalar mavzusi o'zbek tilida ham, turk tilida ham alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan, bundan tashqari, aniq bir to'xtamga kelinmagan, Bu mavzu ikki tilda ham tadqiq qilinishi kerak bo'lgan masalalardan biridi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at \ tuzuvchilar P.Shamsiyev, S.Ibrohimov. -Toshkent, 1953-B.89.
2. Zamonaviy rus tili. XX-XXI asrlar boshidagi faol jarayonlar, 2008, p. 64.
3. Semantik siljishlar enantiosemiya manbai sifatida, 2016, p. 70.
4. Krysin L.P. Enantiosemiya // Chet el so'zlarining tushuntirish lug'ati. - M.: Rus tili, 1998 yil.
5. Markasova E.V. "Bir nutq kuni" rus tilining kundalik aloqasi korpusidagi ritorik enantioemiya. // Hisoblash tilshunosligi va intellektual texnologiyalar bo'yicha 26-xalqaro konferensiya materiallari. 2020 yil 17 iyun - 20 iyun
6. Ommabop tilshunoslik: Enantiosemiya. newslab.ru. Olingan: 2018 yil 29 dekabr.
7. Beskrovniy, Vasiliy Matveevich. Hind-ruscha lug'at. - Missis. Xorijiy va milliy lug'atlar nashriyoti, 1953.